

Thord Silverbark
DOKTOR HASSELQUISTS RESA
Linnélärjungen i Mellersta Östern 1749-1752

Thord Silverbark

DOKTOR
HASSELQUISTS
RESA

Linnélärjungen i Mellersta Östern
1749-1752

Alhambra

ISBN 978-91-86063-00-9

© Thord Silverbark, 2008

Omslagsbild: Betlehem av W.H. Bartlett, graverad av E. Brandard 1836.

Tryckt i Ungern 2008

Innehåll

Att studera en gammal resa	7
Uppsala på 1740-talet	15
Det linneanska reseprogrammet	25
Resenären	33
Levantinska resandet	49
Resan till Smyrna	57
Orientens port	67
På diplomatiskt uppdrag till Egypten	89
Le grande Caire	105
”Sequiner, Sablar och Spjut”	127
Till Medelhavet igen	141
Det Heliga Landet	145
Helig eld	155
Galileiska resan	163
Över östra Medelhavet	173
Sista tiden i Smyrna	179
Efterspel	193
Vad kan man lära av en gammal resa?	203
Noter	215
Källor och litteratur	230

Östra Medelhavsregionen, Levanten.

Att studera en gammal resa

Gamla resor kan vara intressanta av många olika skäl. Det gäller inte minst den resa som det handlar om här, Fredric Hasselquists expedition till bland annat Smyrna, Egypten och Palestina. I mitten av 1700-talet var det extremt ovanligt att en svensk reste i dessa trakter. Dessutom var det den berömde naturforskaren Carl von Linné som låg bakom just denna expedition. Detta var faktiskt den enda av alla de resor som Linné backade upp som gick till den muslimska delen av världen. Det var första gången som den nyare naturvetenskap som Linné ansågs företräda mötte bibelns länder och som naturen i Mellersta Östern beskrevs efter linneanska riktlinjer. Resan utgör således en liten pusselbit i naturvetenskapernas historia. Det visar sig därtill att Hasselquist utnyttjades i försöken att utvidga den svenska handeln i området, någonting som idag är ett tämligen bortglömt kapitel i den ekonomiska historien. Resan syftade annars till att på plats söka kunskaper om Mellersta Östern och det var en för detta ändamål specialutbildad person som genomförde den. Hasselquist var både läkare och naturalhistoriker – precis som Linné – och han hade drillats av mästaren själv i att göra iakttagelser, diagnosticera och beskriva allehanda fenomen. Det mesta som han såg och antecknade är därför av stort intresse idag, särskilt som de samhällen och det rike han reste igenom – det Osmanska riket – för länge sedan har försvunnit. Med en skickligt förd penna beskriver han inte bara växter och djur utan också de främmande kulturerna och människornas levnadsvillkor.

Bland de linneanska resorna hör Hasselquists resa trots detta till de mindre uppmärksammade. Mitt intresse väcktes för många år sedan av Hasselquists *Iter Palæstinum eller Resa til Heliga Landet*, en bok som gavs ut postumt år 1757. Det är en bastant volym, som inleds

med Linnés företal, varefter följer Hasselquists knappt tvåhundra sidor långa reseskildring, flera hundra sidor med hans "Descriptiones", det vill säga beskrivningar av djur, växter, medikamenter, sjukdomar med mera, mycket på latin, samt slutligen ett urval av hans brev till Linné, de flesta något förkortade. Bekantskapen med denna bok har givetvis legat till grund för arbetet med att beskriva resan. Men därutöver har det krävt en hel del efterforskningar i andra böcker, tidskrifter och handskrifter. Eftersom resan har kopplats samman med namnet Linné har nästan varje papperslapp som haft samband med den sparats, och i arbetet med att rekonstruera vad som hände och vad man tänkte har det därför funnits mycket material att tillgå. Förutom *Iter Palæstinum* konsulterade jag tidigt Linnés och Hasselquists mer fullständiga korrespondens. Jag började söka i arkiv, fick fram fler brev, fler handlingar – det ena gav det andra – och undan för undan började en bild träda fram av det spel som förts mellan olika aktörer för mer än tvåhundraåren sedan. Andras forskning om Linné och hans verksamhet har självfallet spelat en stor roll, men undersökningarna har också utsträckt till europeisk diplomati under 1700-talet och de ekonomiska, demografiska och sociala förhållandena på de platser som Hasselquist besökte.

Det visade sig till och med att det fanns lite tidigare forskning som inriktats speciellt på Hasselquist och hans resa. En professor i zoologi vid det hebreiska universitetet i Jerusalem, Friedrich Bodenheimer, hade i slutet av 1940-talet fått upp ögonen för Hasselquists arbete med Mellanösterns djur och växter. Bodenheimer, som också var en internationellt känd vetenskapshistoriker, såg Linnélärjungens besök som den vetenskapliga upptäckten av områdets fauna och flora. Han reste till Sverige, och under fyra månader hjälpte Svenska Linné-sällskapetets dåvarande ordförande Arvid Uggla honom att samla material i olika bibliotek och arkiv. De upprättade noggranna förteckningar över Hasselquists vetenskapliga insatser på olika områden, vilka djur och växter han samlat och beskrivit, och vilka av dessa som var nya för vetenskapen. Dessutom lyfte de fram Hasselquists biografi. År 1952, till tvåhundraårsminnet av hans död, publicerade de tillsammans och var för sig artiklar om Hasselquist och hans resa. Men något

större arbete utkom aldrig; anteckningarna och konceptet till en större biografi skänktes så småningom till Svenska Linné-sällskapet, som i sin tur deponerade pappren i Uppsala Universitetsbibliotek. Där läste jag dem, och konstaterade att Bodenheimer varit bra på att göra listor över Hasselquists samlingar men ogärna bearbetade det historiska materialet — som ju också till stora delar var på svenska. Styrkan i hans arbete, ur mitt perspektiv, låg i hans eminenta kunskaper om Mellanösterns fauna och flora, hans översättningar av arabiska texter, samt att han och Uggle tagit fram material som jag själv inte har undersökt (främst från Linköpings Stiftsbibliotek).

Denna bok närmar sig Bodenheimers ursprungliga plan på att skriva en biografi om Fredric Hasselquist, men framför allt skall den ses som en monografi om den resa som Hasselquist genomförde. Genom allt källmaterial är det möjligt att tämligen närgånget följa resans olika förvecklingar, att göra en *berättelse* av det hela. Vi kan följa Hasselquist från hans barndom i Östergötland till Uppsala universitet, där han utbildade sig till läkare och hamnade under Linnés inflytande. Från Stockholm tog han sig så ut på sin långa resa, som förde honom till mycket exotiska platser och nästlade in honom i trassliga affärer, och så småningom ledde till hans död vid blott trettio års ålder. Berättelsen behöver emellertid även förankras i olika *sammanhang*, materiella verkligheter och föreställningsvärldar, som resenären var delaktig i eller stötte på under sin färd. Dessa kontexter är det som gör det möjligt att förstå varför man i mitten av 1700-talet reste från Sverige till Mellersta Östern. Vilka idéer man hade. Vad som var syftet, eller snarare syftena. Och hur det gick till att genomföra resan rent praktiskt. Ytterligare en nivå tillförs berättelsen genom den ursprungliga *resebeskrivningen*, som Hasselquist lämnat efter sig. Jag har tillåtit mig att göra en del kommentarer och utvecklingar i samband med det han säger sig ha upplevt, och jag kommer att kommentera de postkoloniala aspekterna av reseskildringen, det vill säga det faktum att europeiska resenärer alltid bar med sig kulturella fördomar när de beskrev främmande företeelser och människor. Idag, med en pågående 'civilisationernas kamp' mellan den kristna och den muslimska världen, förefaller det dock inte särskilt angeläget att konstatera för-

domar utan mer lockande att plocka fram den information vi kan få om gångna tiders samhällsförhållanden. Jämförelsen mellan svenska och osmanska förhållanden är ofrånkomlig att göra, och behovet av kunskap om i synnerhet de senare är stort i dagens västvärld. I Hasselquists reseskildring har vi en motsvarighet till Linnés lovprisade reseskildringar av svenska landskap – med den skillnaden att de mångkulturella samhällen som Hasselquist besökte förtjänar att få betydligt större uppmärksamhet än de hittills fått, medan beskrivningarna av svenska provinser förefaller vara ett jämförelsevis väl genomtröskat fält.

Den som kan sin Linné väl vet att ytterligare en Linnélärjunge reste till Osmanska riket, nämligen Peter Forsskål. Men Forsskål följde med en påkostad dansk expedition till Arabia Felix, 'Lyckliga Arabien', som delar av Arabiska halvön så poetiskt kallades i Europa på den tiden. Han kunde bara i smyg hålla Linné informerad eftersom uppdragsgivarna var rädda för att Linné skulle lägga sig i. Jämförelsen mellan den danska expeditionen och Hasselquists resa är ändå intressant att göra. Forsskål och hans resällskap färdades bara elva år senare (1761) en bit på samma väg som Hasselquist: med fartyg från Egeiska havet till Alexandria, därifrån sjövägen till Rosetta och uppför Nilen till Kairo. Forsskåls resedagbok och framför allt Carsten Niebuhrs magnifika *Reisebeschreibung nach Arabien* har därför kunnat ge mycket upplysningar som har relevans också för Hasselquists resa. Den tyske naturforskaren Niebuhr var den ende som överlevde expeditionen och hade möjlighet att genomarbeta sina anteckningar.

Hasselquist reste med målsättningen att undersöka det 'Heliga Landets' naturalhistoria. Han lämnade Stockholm i augusti 1749, ankom till Smyrna i slutet av november, reste i maj 1750 vidare, samma väg som Forsskål och Niebuhr kom att göra. Han lämnade Kairo först i mars 1751, reste med fartyg till Damiette vid östra Nilmyrningen, vidare sjövägen till Jaffa och runt i det Heliga Landet: Jerusalem, Jeriko, Betlehem m fl ställen. Från Ackon gjordes en ny expedition i inlandet: Nasaret, Tiberias etc. Och från Galiléen red han till Saida på den syriska kusten, varifrån ett fartyg, via uppehåll på Cypern, förde resenären tillbaka till Smyrna där han slutligen avled i början

av februari 1752. Hasselquist hann dock renskriva en hel del av sina anteckningar från resan.

Vi vet inte hur Hasselquist såg ut, eftersom inget känt porträtt existerar. Hans postuma bok innehöll heller inga bilder. I denna bok har det emellertid känts angeläget att ha illustrationer, som så troget som möjligt visar platser och företeelser som det talas om i texten. Fler-talet av dessa bilder härstammar från den nederländske konstnären Cornelius de Bruyn, som besökte länderna runt östra Medelhavet i slutet av 1600-talet, samt när det gäller Egypten Niebuhrs Reisebeschreibung – som den tyske konstnären Baurenfeind gjorde teckningar till på plats. Bilderna är således antingen sådana som redan fanns när Hasselquist gjorde sin resa eller som framställdes en kort tid efteråt. På 1700-talet var västerländska bilder från muslimska länder sällsyn-ta, medan orientaliska motiv blev extremt populära i den västerländ-ska bildkonsten på 1800-talet.

Boken har försetts med noter, dels för att man skall kunna hitta originalkällorna och dels för att lite mer information skall kunna ges, utan att tynga läsningen av brödtexten. Citaten är många, och så är noterna som hänvisar till varifrån de kommer. Jag hoppas läsaren har tålmod och förmår uppskatta detta. Citaten kan ibland innehålla lite egendomliga meningsbyggnader, ålderdomliga ord och betydelser, samt variera i stavningen. Det senare kommer till exempel att märkas genom att bokstaven w i Hasselquists brev har bytts ut mot v i den tryckta texten i *Iter Palæstinum* – en skillnad som alltså fått stå kvar i citaten.

Linné kommer i det följande att kallas Linnæus, eftersom det var så han hette innan han adlades. För geografiska namn har det varit svårare att hitta en enkel regel att följa. I allmänhet används nu namn som varit vedertagna i Europa i äldre tid, utan att det behöver vara den namnform som Hasselquist använder sig av. Exempelvis talar Hasselquist och andra om 'Smirna', men enär staden framför allt är känd i historien som 'Smyrna' är det så den fått heta här. Turkiska och arabiska namnformer – i exemplet 'Izmir' – brukar jag nämna men inte använda.

*

Ett extra kärleksfullt tack riktas till Riittamaija för hennes manuskriptläsning, kritik och uppmuntran under arbetets gång. Tack också bibliotekarier och arkivarier, samt alla andra som gjort *Doktor Hasselquists resa* genomförbar.

Uppsala på 1740-talet

1740-talets Uppsala var ingen modern stad. Där fanns nästan ingenting som kunde påminna om ett industriellt eller kapitalistiskt näringsliv. I stället rådde en närmast medeltida feodalism, som i korthet innebar att den ekonomiska basen vilade på jordbruket och att de mänskliga relationerna utgjorde hierarkier tillkomna genom släktskap och beskyddarskap. Yrkeslivet grundades inte i fria individers ageranden, utan i människors tillhörighet i bestämda korporationer, skrån eller motsvarigheter till skrån, som bevakade sina medlemmars intressen och ständigt bråkade med andra sammanslutningar. Staden försörjdes i första hand från den omgivande slätten. Kärror med dagligvaror rullade ständigt in och ut genom någon av de fem tullportarna. Hantverkare och arbetsfolk bebodde de låglänta delarna av staden, medan bergssidan kröntes av maktens boningar: i söder slottet, representerande statsmakten; längre åt norr domkyrkan, som representerade den lutheranska statsreligionen. De två makterna, den världsliga och den religiösa, var företeelser som sträckte sig utöver staden, de var nationella makter i kungariket Sverige, även om de flesta av stadens invånare knappast brydde sig alls om den sidan av saken.

Dessutom hade Uppsala ett universitet, vilket stadens invånare var starkt medvetna om men långt ifrån alla var jublande glada över. Universitetet fungerade som ett eget litet samhälle i samhället, en korporation med kungliga privilegier, som var undantagen från att hjälpa till med stadens göromål och därför lätt kunde uppfattas som en gökunge av stadens icke-akademiska befolkning. Från början hade universitetet uppstått som en rent kyrklig angelägenhet, en sorts katedralskola som behövdes för att utbilda katolska präster och andra kyrkofunktionärer. När statsmakten sedan reformerade religionen hade universitetet lagts ned en tid, men sedan återuppstått då staten

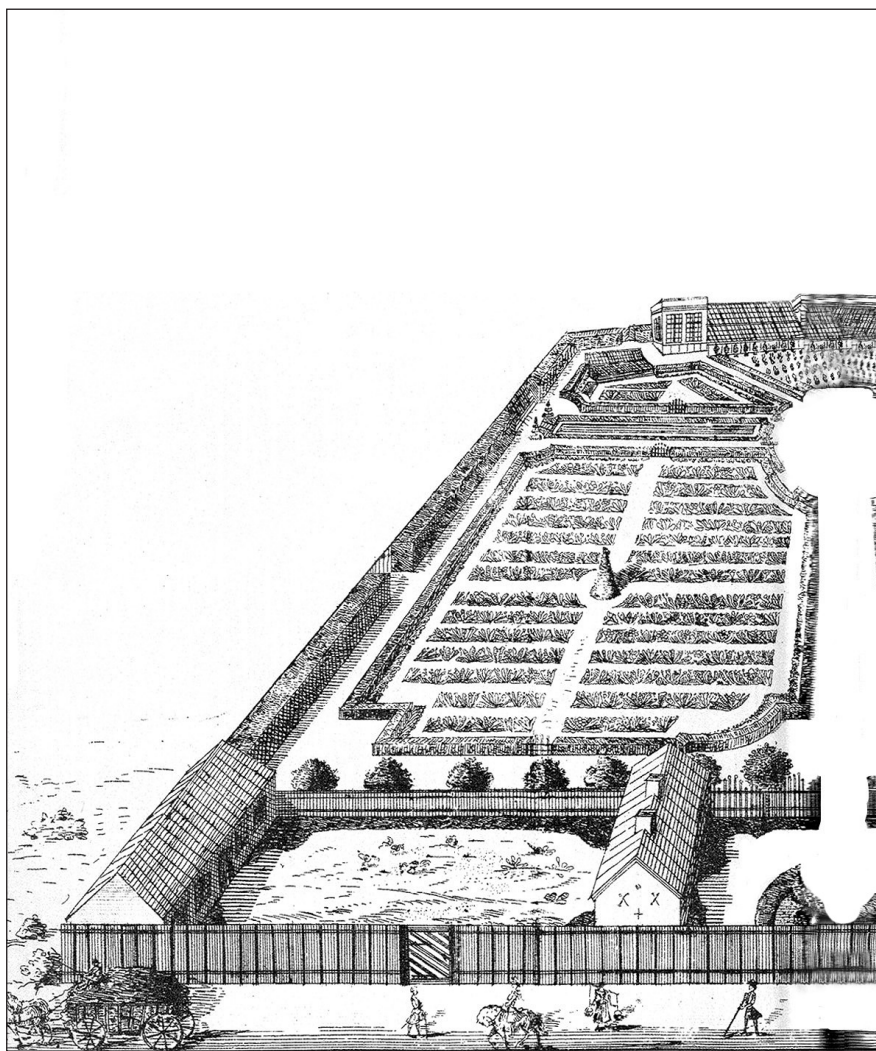
och (den nya) kyrkan insåg sina behov av högre utbildning. Kung Gustav Adolf donerade – innan han grep in i det trettioåriga kriget – drygt trehundra gårdar till Uppsala universitet, vilket lade grunden för universitetets ekonomiska välstånd i en tid när det annars kunde vara svårt att hitta försörjningsinrättningar. Kungen såg universitetet som en garant för renlärighet i religiöst avseende, och inte bara det; universitetet blev under stormaktstiden också en utbildningsanstalt för statstjänare av allehanda slag. Ämbetsmän, kanslist, jurister och andra behövde få en utbildning som kunde hålla europeisk nivå. Kyrkan fortsatte att ha överhöghet över akademien, liksom den hade över hela det nationella utbildningsväsendet. På alla nivåer var det den påbjudna varianten av kristendom som gällde som rättesnöre och som hade en ideologisk hegemoni. Ännu på 1740-talet var många professorer prästvigda, teologin betraktades som lärdomens krona, och den akademiska korporationen utgjorde en sluten och i hög grad självförsörjande värld. Universitetets ledning, konsistoriet, förvaltade på feodalt vis egendomar, kommenderade arbetare att göra dagsverken och dömde i rättstvister som akademiker var inblandade i; de kunde till och med hålla stökiga studenter i fängsligt förvar. Den lilla värld som universitetet utgjorde – och som befolkades av drygt sjuhundra studenter, drygt tjugoprofessorer, något färre adjunkter, knappt tjugodocenter, ett antal administrativa funktionärer, ordningsmän och arbetare – var kort sagt en skola för kyrkans och statens tjänare som drevs utefter mycket traditionsbundna riktlinjer.

Men nya sorters kunskap hade börjat efterfrågas i och med att den världsliga maktens inflytande ökade. Ibland har man i detta sammanhang talat om att 1700-talets mitt, den så kallade frihetstiden, var en guldålder för naturvetenskap i Uppsala. Likheten med senare tiders naturvetenskap bör emellertid inte drivas för långt. De lärda vid denna tid såg annorlunda på naturen än vad man gjorde senare, inte minst spelade religionen en stor roll även i vetenskapliga sammanhang. Naturen var den bok som Skaparen avslöjade sin närvaro i, platsen där tecknen på det gudomliga kunde avläsas direkt med sinnena utan att Skriftens bokstav behövde konsulteras. Det nya som följde med frihetstiden var främst ett betonde av naturens ekonomiska

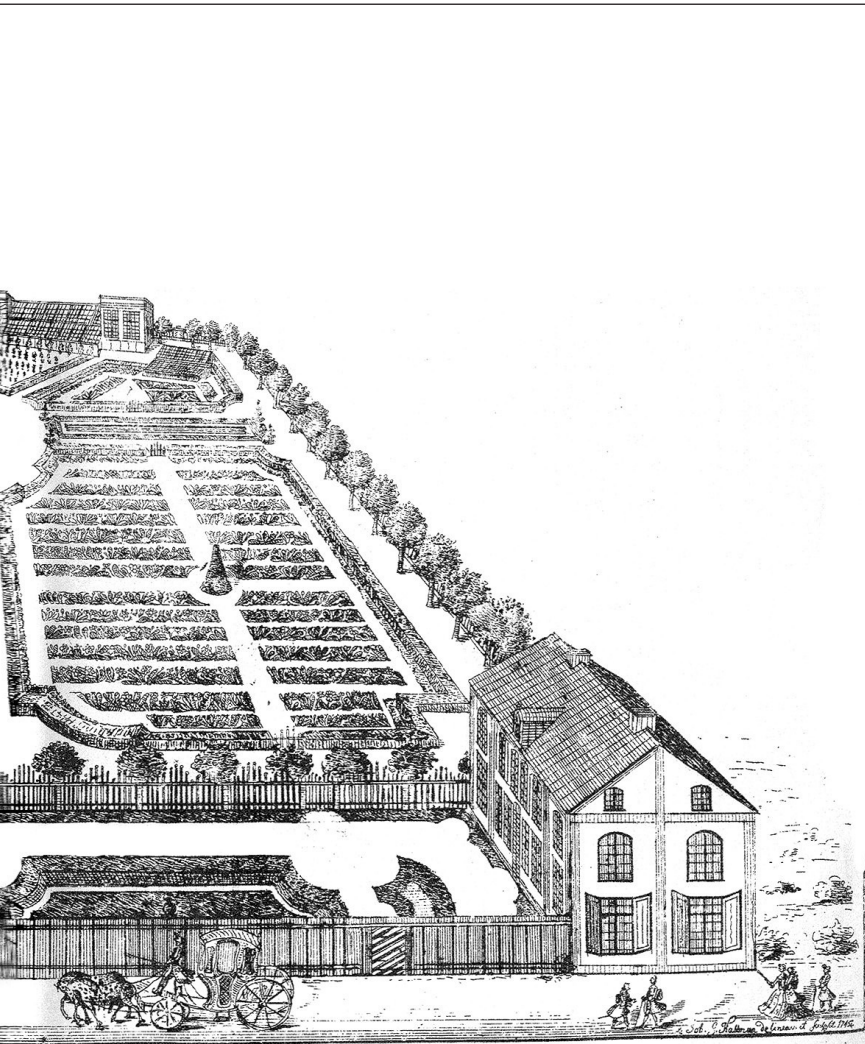
nytta. Från statsmaktens sida insåg man värdet av att ha en inte bara stor, utan också frisk befolkning, en sådan som kunde arbeta duktigt och orka gå i krig om det skulle behövas. För befolkningens hälsa behövdes kunskap om sjukdomar, medikamenter, kost m. m., samt mängder av läkare och apotekare runt om i landet som kunde bidra till folkhälsan med sitt kunnande. Faktum är att naturvetenskapernas framväxt i hög grad berodde på medicin- och farmaciområdenas starka position, i synnerhet som dessa gav en akademisk plattform åt personer som för eftervärlden blev mer kända som specialister inom olika naturvetenskapliga gebit.

Den berömdaste av alla professorer vid Uppsala universitet på 1740-talet var Carl Linnæus, han som något senare blev adlad till Carl von Linné. Linnæus representerade den nya naturvetenskapliga vågen och innehade en medicinsk professur, som gav så pass mycket i lön att han utan svårigheter kunde försörja hustru och tre barn. Han undervisade om det medicinska språket, instrumenten, födoämnen, naturliga mediciner och – givetvis – botanik. Nästan varje vardag mellan höst och vår började han sina föreläsningar punktligt klockan 10 i någon av de större lärosalarna i Gustavianum, universitetets huvudbyggnad. Mera sällan, men när vädret och årstiden var de rätta, tog han hem studenterna och undervisade dem i trädgården.

I Linnæus tjänst ingick nämligen också att vara föreståndare för den akademiska trädgården. Det var en botanisk trädgård av ett slag som fanns i många andra europeiska länder. Trädgården i Svartbäck-
en var visserligen förfallen när Linnæus tog över, men med stor energi lyckades han få den att till slut överträffa det mesta som fanns i trädgårdsväg ute i Europa. Familjen bosatte sig i början av fyrtioalet i det 'Botaniska huset' i den sydvästra hörnan. Utanför huset låg en grusplan och lite blomsterrabatter. Ett litet staket med grind skilde sedan denna del från den egentliga trädgården, som bredde ut sig mot öster i enlighet med barockens stilideal: en bred mittgång som omgavs av två symmetriska områden med mängder av små kvarter för odling och små grusgångar emellan för att man skulle kunna nå varje kvarter, allt pryddligt ordnat enligt principen snörräta linjer och omgivet av kortklippta häckar. Mittgången ledde fram till ett orangeri, där

Botaniska trädgården i Uppsala. Bostadshuset syns till höger på bilden och orangeriet längst bort. Från Linné, *Hortus upsaliensis*, 1748.

det fanns en avdelning för växter som behövde vinterförvaras med svalka och en flygel som fungerade som växthus med hjälp av kakelugnar och värmerör. I den andra flygeln bodde trädgårdsmästaren Nietzel med sin familj. Framför orangeriet fanns tre små bassänger av olika djup för kärr-, å- och sjöväxter. Runt omkring hela anläggningen fick träd växa hur högt de ville och kom därigenom att bilda en naturlig avskärmning mot staden utanför. Med stöd av konsistoriet hade Linnæus anlitat arkitekten Hårleman för att få husen som han ville ha dem. Till hjälp med trädgården hade han Nietzel samt handräckning av tjugo av universitetets 'frikarlar', som var skyldiga att göra tjugofyra dagsverken var på ett år. Periodvis pågick ett hektiskt arbete i trädgården med att leda ut vatten för att förhindra översvämningar eller med att vattna under torrtider, rensa rabatter från ogräs under hela växtsäsongen, och inte minst med att sprida gödsel från det akademiska stallet när det kom leveranser därifrån.

Tankar fanns ständigt på att utvidga. Herbarier och andra samlingar förvarades i bostadshuset men behövde få egna utrymmen. Trädgården växte hela tiden. Linnæus, som var en nätverksbyggare av stora mått, skrev och tiggde fröer och skott från alla upptänkliga håll; det behövdes därför plats för växterna att gro, och planer fanns på att inte bara hålla växter utan också levande djur på området. Detta för oss till den inte oväsentliga frågan om vad Linnæus egentligen hade för syfte med trädgården och allt sitt arbete. Det enklaste svaret är: kunskap. Uppsala botaniska trädgård hade anlagts i medicinska syften, för att ge kunskap om läkande örter. Dessutom tänkte sig Linnæus att en botanisk trädgård var med tidens språkbruk 'nyttig' för landets hushållning. Nyttan av att studera växter kunde utsträckas från det medicinska bruket till jordbruket och manufakturerna och få en enorm nationalekonomisk resonansbotten. Som läkare var han mycket väl medveten om att människors liv och hälsa var beroende av växter, liksom han visste att det var växter som gav befolkningen dess huvudsakliga föda och mest använda bränsle: ved. Därtill användes växtmaterial i alla möjliga sammanhang: olika slags textilier, byggnader, fordon och de flesta av tidens tekniska artefakter. Svenskar hade börjat upptäcka exotiska njutningsmedel som te, kaffe och tobak,

vilka importerades för stora summor pengar men vilka i framtiden möjligen skulle kunna produceras till lägre kostnader inom landet. Bättre botaniska kunskaper skulle följaktligen på många vägar kunna visa sig nyttiga och ekonomiskt givande.

Botanikens nytta leder också till det naturvetenskapliga, närmare bestämt naturalhistoriska motivet. Redan på 1740-talet var Linnæus en internationellt känd reformator av växt- och djursystematiken. Naturalhistorien – studiet av det som kallades naturens tre riken: mineral, växter och djur – var ett forskningsområde på kraftig fram-
marsch och behövde ett ordnande system av just den typ som Linnæus erbjöd. Det som fanns i naturen uppfattades av 1700-talets forskare som olika slags naturalier, föremål, och dessa behövde namnges, delas in i typer och sorteras i kunskapsfack, menade man. Naturalhistorikerna räknade därför med att det finns arter i naturen, det vill säga naturföremål som är så lika varandra att de kan sägas utgöra en gemensam grupp. Medlemmarna av en art skulle gå att känna igen genom en enkel beskrivning av de egenskaper som var typiska för arten och skilde den från andra arter. Varje individuellt föremål förutsattes ha vissa bestämda karaktäristika, som definierade arten och gjorde den olik alla andra arter. Det arbete Linnæus bedrev med arternas klassificering hade kommit som längst när det gäller kärlväxter och vissa djurgrupper. I blomväxternas fall utvecklade han det så kallade sexualsystemet, där arterna inordnades i olika ordningar och dessa i sin tur i klasser. Från forskare på kontinenten hade han lärt sig att blomväxterna förökar sig sexuellt, att det i blommorna finns beståndsdelar som kan uppfattas som könsorgan. Linnæus utvecklade ett system och en terminologi för att beskriva dessa växtarter genom vad han uppfattade som blommornas han- och honorgan. Antalet ståndare fick sålunda definiera den klass av blomväxter som den undersökta arten tillhörde, medan antalet pistiller visade vilken ordning arten hörde hemma i. Efterhand sköts också släkt- och familjekategorier in mellan arter och ordningar, och det system som bildades på den grundvalen generaliserades slutligen till att gälla för alla växt- och djurarter. Resultatet blev ett system som syftade till att täcka in alla naturens arter.

I vår tid har detta system erhållit både ros och ris. Att det haft en otrolig stor betydelse för den naturalhistoriska vetenskapen är ställt bortom varje tvivel, även sedan en del av Linnæus premisser bortfallit och en evolutionär biologi ändrat sättet att se på livsformernas mångfald. Det som framstått som problematiskt har snarare varit det sätt att tänka som uttrycks genom det linneanska klassifikationssystemet. Å ena sidan har tänkesättet anklagats för begreppsrealism, genom att det ger uttryck för idén att arter och andra begreppsliga kategorier finns i sinnevärlden, vilket givetvis kan leda till en filosofisk problematisering av vad som är tanke och vad som är natur. Denna sida av saken har lett till att Linnæus arbete liknats vid en fortsättning av den medeltida skolastiken, som också avsåg att dela in verkligheten i hierarkiska och oföränderliga system. Linnæus var emellertid själv medveten om svårigheterna med att åstadkomma ett naturligt klassifikationssystem, ens i den meningen att tänkandets kategorier överensstämmer med det som existerar i naturen. (Ett system baserat på äkta släktskap har kunnat uppställas först med hjälp av den moderna genetiken.) Å andra sidan kan Linnæus systematiska tänkande också ses som början på ett modernare tänkesätt, ett förhållande som även det har kritiserats, men på helt andra grunder. Hans syfte var att naturen skulle underkastas förnuftets kategoriseringssystem i stället för att framstå som en notoriskt ogripbar mångfald. Detta kan uppfattas som en del av ett modernt imperativ. Systemet är i så fall uttryck för ett logocentriskt tänkande i det moderna västerlandet; det bygger på en vilja att se skilda enheter i stället för pluralism. Likhetsprincipen – att t. ex. alla medlemmar av en art känns igen genom sin likhet ifråga om vissa viktiga egenskaper – är ingen harmlös idé sedd i världshistoriens ljus. Tanken på en etnisk och kanske rasmässig identitet bland människor bygger egentligen på denna föreställning, och även om vi givetvis inte skall lasta Linnæus för alla följer likhetsprincipen har fått i människornas värld så bör vi notera att han var en av dem som – med tung vetenskaplig auktoritet – tillämpade denna logiska princip för att beskriva företeelser i sinnevärlden, och därmed bådade för principens användning inom allt större områden.

Vill man förstå Linnæus bättre måste emellertid idén om naturliga

arter även ses som en del av ett religiöst tänkande. Herren Gud ansågs ha skapat världens arter på ett bestämt sätt, och det ålåg Linnæus och hans efterföljare att beskriva dem. Trädgården i Uppsala kan ses som en naturlig utgångspunkt i det arbetet. Den var liksom äldre tiders trädgårdar i allmänhet tänkt att återskapa något av det paradiset som mänskligheten förlorat i tidernas begynnelse. Genom denna karaktär antydde också att det fanns ett uppdrag att återsamla skapelsens alla arter. Trädgården utgjorde navet i ett arbete som i praktiken sträckte sig världen över. Den var den fasta punkten i ett program med globala ambitioner, ett program som också innefattade resor när informationer inte gick att få på andra sätt.

Det linneanska reseprogrammet

Redan vid tjugofem års ålder hade Linnæus insett efter vilka riktlinjer naturens system skulle dras upp. Samtidigt hade han upptäckt resandets betydelse för sitt arbete. Det var då, i maj 1732, som han anträdde sin resa mot Lappland. På Vetenskaps societetens uppdrag red han ut genom Uppsalas norra tullport, solen sken, en västanfläkt svepte fram genom sädesfälten och luften dallrade av lärkornas sång. I detta ögonblick föddes den linneanska typen av resa, som förenade sökandet efter växt- och djurarter med geografiska och folkloristiska iakttagelser, vilka mynnade ut i ofta livfulla reseberättelser, där spänningen och entusiasmen flödade även för det allra minsta och alldagligaste, och där knastertorra uppräknings- och nyttoredovisningar åtföljdes av korta men målande beskrivningar, som blivit litterärt nydanande. Efter sina strapatser bland samer, mygg och fjäll fortsatte den målmedvetne Linnæus sitt resande. I Dalarna träffade han sin blivande hustru, Sara Lisa Moræus. Han reste ut på kontinenten, tog sin medicine doktorsgrad i Harderwijk i Holland, bodde i Amsterdam och sökte upp den mycket framstående medicinprofessorn Boerhaave i Leiden. Som det pr-snille han var lät han avporträttera sig i same-dräkt och fick holländarna att häpna över sin djärva resa i Europas nordligaste vildmarker. Mycket påpassligt hade han med sig manuskript till flera böcker som han publicerade i Holland, där de nådde ut i det internationella vetenskapssamfundet och inte bara fastnade i Uppsala. Mest omtalad blev den *Systema naturæ* som återgav hans idéer om ett klassifikationssystem för hela naturen. Linnæus blev berömd i botaniska kretsar och fick kontakter runt om i västra Europa. Boerhaave presenterade honom för direktören vid det holländska ostindiekompaniet, Georg Clifford, som hade en fantastisk botanisk trädgård i Hartecamp utanför Haarlem, vid vilken Linnæus blev kvar

länge och arbetade med alla exotiska arter som kommit dit genom kompaniets försorg. Den vackrast illustrerade bok han någonsin gav ut var beskrivningen av Cliffords trädgård, *Hortus Cliffortianus*. Från den position han hade som anställd av Clifford besökte han också motsvarande trädgårdar i England och Frankrike, innan han slutligen reste hem till Sverige och påbörjade sin karriär som läkare.

Även som gift professor fortsatte Linnæus att resa. För att inventera de svenska landsändarna åt Riksens ständer for han till Öland och Gotland på sommaren 1741, Västergötland och Bohuslän sommaren 1746 och Skåne sommaren 1749. Någon mer utlandsresa företog han däremot aldrig. I stället använde han sig av sitt stora kontaktnät för att få naturalier och informationer från mer avlägsna håll. Behovet av ny information växte i samma grad som ambitionerna med naturens system ökade. Det linneanska klassifikationssystemet för växter och djur var ju universellt och innefattade alla jordens arter; skulle det tas på allvar gällde det därför att få vetskap om deras existens – och för det behövdes det resor. I det linneanska arbetet inrymdes sålunda ett storslaget och föga uppmärksammat reseprogram. Det linneanska systemet blev vid denna tid ett utmärkt sätt att hantera den ökande mängd information om naturen i avlägsna trakter som kom till Europa genom den spirande världshandeln och kolonialismen. Utan ett system av den typ som Linnæus presenterat riskerade informationen att bli kaotisk. Men med systemet skulle informationen bli hanterbar, och genom riktade insatser skulle resandet kunna bli en offensiv strategi för att få fram ännu mer information. Den tid kom därför också, när vetenskapliga brevvänner och kontakter framstod som otillräckliga för Linnæus, och när han började fundera på att arrangera resor till mer udda destinationer och drilla medarbetare till att utföra dem. Det var bara genom att skicka ut skolade naturalhistoriker för att samla och beskriva främmande länders växter och djur som systemet skulle kunna fyllas med alla de arter som fanns i världen.

På goda grunder kan man anta att Linnæus var påverkad av de former för resande som fanns i hans samtid och i synnerhet av den apodemiska traditionen. Apodemiken, läran om det metodiska resandet, hade genererat en avsevärd mängd handböcker om hur man

skulle få ut det mesta möjliga av sin resa. Den medvetne resenären skulle förbereda sig väl genom läsning och planering, skicka rekommendationsbrev i förväg till människor som han skulle besöka, och avrapportera sina erfarenheter i inte mindre än tre steg. Under själva resan skulle man göra små noteringar i en anteckningsbok, som sedan skulle läggas till grund för en mer genomarbetad resejournal; slutligen, hemmavid där man kunde konsultera all litteratur, skulle man skriva slutrapporterna från resan. Dessa idéer fanns helt klart med i det linneanska reseprogrammet, men det är också viktigt att understryka att mycket var nytt och skilde sig från traditionen. Den linneanska resan var ingen pilgrimsresa för religiöst hängivna personer eller bildningsresa för adelsynglingar – vilka var apodemikens främsta målgrupper. Tidigare hade resandet ofta varit inriktat på att beskriva det monumentala, det som gav en stad eller en landsända ett ärorikt förflutet: kyrkor, slott, befästningar och annat som hade med historien att göra. Detta var i Sverige stormaktstidens attityd till resandet. Med frihetstiden och Linnæus kom den inventerande attityden, att resa för att se nuet, och beskriva även samhällsförhållanden utifrån naturen och de naturliga förutsättningarna. Det linneanska ärendet kan beskrivas med två ord, vetenskap och nytta, och dessa gav resandet en helt ny karaktär. De sevärdheter som antecknades var inte i första hand historiens lämningar utan sådant som syntes vid väggkanten, blomstren givetvis, men också det folkliga vardagslivet. På så vis kan den linneanska resan ses inleda en ny epok i jämförelse med resandet under äldre tider.

Den medvetne resenären skulle också ha bra kvalifikationer. Inför lapplandsresan hade Linnæus upprättat en lista med egenskaper som han tyckte att den resande naturforskaren skulle ha. Det var alldeles självklart – så självklart att det inte ens behövde skrivas ned – att resenären skulle vara en man. Vidare skulle han vara infödd svensk, så att inte andra nationer skulle kunna sko sig på projektet. Resenären skulle vara ung och frisk och ha ett gott humör med stort tålamod, ”ty här fodras mästadels spasserande, lutande, hettas och törsts utstående med många andra swårigheter, som ej göra en lustresa för [en] Cavailler”, skrev Linnæus. Den oförvägne skulle sakna starkare per-

sonliga band till hem och arbete; ogift och utan tjänst skulle han sporas till att göra sitt yttersta. Han skulle dock ha kunskaper, helst vara både naturalhistoriker och läkare, och ha djupa insikter i alla naturens tre riken, vilket var mycket sällsynt att någon hade. Det krävde karaktärsdrag utöver de vanliga. Resenären skulle ha ett närmast medfött sinne för naturforskning; han skulle vara "*Natus hist naturalis* och ej *factus* [Född och ej gjord till naturforskare]", som Linnæus skrev på sin typiskt korthuggna blandning av svenska och latin. Slutligen skulle han också vara bra på att avbilda [adumbra], "hwad sälsamt som sig wisar".

I all blygsamhet hade Linnæus föreslagit sig själv till lapplandsresan, trots att han visste med sig att han bland annat var en usel tecknare och hade ett ofta omvittnat dåligt tålamod. Men vi kan nog vara förvissade om att det var efter kriterier liknande dessa som han senare valde ut sina långresenärer bland studenterna. Även de hade givetvis var och en sina brister, men generellt sett skulle det vara starka, obundna och vetenskapligt framstående unga män. De valdes ut ur en inre krets av lärjungar, som utmärkt sig i undervisningen och som sattes att mogna genom umgänge på mer förtrolig fot med blomsterfursten själv. Det var de som inte bara skulle behärska det linneanska sexualsystemet och nomenklaturen; de skulle också hjälpa mästaren själv att fylla systemet med de arter av växter och djur som ännu väntade på att beskrivas. Genom sina resor skulle de tillföra systemet nya arter och i en yttersta förlängning göra kartläggningens arbetet av jordens alla arter komplett.

De som reste ut på detta sätt kallades av Linnæus för apostlar. Till en del fungerade de också som missionärer för en ny lära bland tidens naturalhistoriker — inte så få blev till och med martyrer för sin tro. Men i första rummet var de Linnæus förlängda arm i sin egenskap av fältarbetande naturforskare. De var i allmänhet ensamarbetande och kunde endast brevvägen kommunicera med uppdragsgivaren. Deras mission var likartad på samma gång som varje resa tagen för sig var ett engångsföretag. Det uppstod aldrig någon fast rutin i det linneanska reseprogrammet, utan varje resenär försågs med sina egna instruktioner, anpassade efter sin personlighet, sitt resmål etc. De första

apostlarna var skeppspräster på Ostindiska kompaniets fartyg som studerat och preparerats i Uppsala. Det var alltså en redan utstakad resrutt de följde. Den förste som hade en mer speciell mission var finländaren Pehr Kalm, som gav sig av mot Nordamerika 1747, främst för att söka efter växter som skulle passa det svenska klimatet.

Varför då en resa till det Heliga Landet? För att söka svaret på det får vi återvända till Linnæus bostad vid Svartbäcksgatan i Uppsala. Det var här, på övervåningen, som han höll sina enskilda kollegier i naturhistoriska ämnen, ibland med så många åhörare att de inte fick plats i rummet utan trängdes i trapphuset utanför. De som deltog var de mest framstående naturhistoriska studenterna, de som kommit längst i sin förståelse av det linneanska systemet och arbetet med detta. Under en föreläsning han höll här år 1747 – när Kalms resa var spikad – kom han in på ämnet främmande länder och hur utforskad deras naturalhistoria var. Långt senare mindes han att:

Häribland förekom äfven det Heliga Landet Palæstina, hvilket Naturalier in til denna dag voro mera obekante än någonsin de, som finnas i de mäst aflägsne Indier; och fastän Natural Historien utaf et så märkeligt Land vore den oumgängeligaste och mäst äskande, af de störste Theologer och lärdaste Philologer, som på Phytologia sacra ['helig växtkunskap'] använt otrolig möda, så hade de med alt sådant arbete föga minsta säkerhet at förvänta, förr än någon tilförne där på orten utstakade hvad växter och Naturalier Landet själfmant frambringar.

Alltså menade Linnæus att hans vetenskap, naturalhistorien, skulle kunna användas i bibelforskningens tjänst. Det var inte bara pur nyfikenhet på den natur bibeln beskrev som var anledningen till att just detta resmål valdes ut. Valet styrdes också av att det redan fanns en forskning i Uppsala som sysslade med att försöka reda ut vilka naturalier det var som skrifterna talade om. Det i citatet nämnda phytologia – alternativt botanica – sacra, det vill säga helig plantkunskap/botaniik, var tillsammans med zoologia sacra, helig zoologi, grenar av en forskningsinriktning som kallades realfilologi. Den

förenade studier av uråldriga texter och orientaliska språk med den nyare tidens naturkunskap i ett försök att namnge de växter och djur som de bibliska texterna talade om. Det var det senare som betraktades som realia; det förra var boklärdom.

Bland andra Linnæus egen välgörare Olof Rudbeck – sonen till Atlanticans författare – hade i sina vittomfattande studier kommit in på frågor som rörde bibliska naturalier. Rudbeck var i mycket Linnæus föregångare, genom sin Lapplandsresa och sina studier av växter, fåglar, insekter m. m. Han hade dock också fortsatt med filologiska arbeten i faderns anda och blandat lärda slutledningar med sina stora naturkunskaper, ibland med tvivelaktigt resultat. I avhandlingen *De ave selav* förfäktade han exempelvis att det hebreiska ordet för israeliternas åkerhöns betydde "flygfisk" och att Herren sänt flygfisk från Röda havet till de hungrande i öknen. Detta är ett typiskt exempel på det realfilologiska arbetet med att knyta reella företeelser i naturen till de heliga texterna. Efter att Rudbeck dött var den gamle Olof Celsius, som också betytt mycket för Linnæus, den mest framträdande realfilologen i Uppsala. Celsius var domprost och teologiprofessor; hela sitt vuxna liv hade han intresserat sig för orientaliska språk och hyst ett livligt botaniskt intresse. Han samarbetade med Rudbeckarna (far och son) och utgav mängder av avhandlingar om bibeltexter, fornnordiska runinskrifter och en uppländsk flora som fick en hel del beröm. I fyrtiofem år ägnade han sig åt att förena sina språkliga och botaniska intressen i ett verk om de bibliska växternas rätta namn, *Hierobotanicon sive de plantis Sacræ Scripturæ*, utgivet i två delar åren 1745 och 1747, alltså just innan Linnæus började efterlysa en resenär till det Heliga Landet. Visserligen höll universitetsbibliotekarien Andreas Norrelius på med biblisk zoologi, men Celsius nyligen utkomna och mycket lovordade storverk gör det troligt, att det i första hand var detta som Linnæus syftade på när han talade om den heliga botaniken och dess fruktlösa mödor.

Vi kan följaktligen bevittna ett möte mellan två forskningstraditioner och möjligen en konflikt dem emellan: å ena sidan Celsius realfilologi, å andra sidan Linnæus' systematiska naturalhistoria. Den förra byggde på etymologiska antaganden, gjorda av språkexperter

med naturintresse; den senare baserades på närstudier av växter och djur men hade ännu inte visat sig ha någon tillämpning vid läsningen av texter. Emellertid ville Linnæus räcka teologer och filologer en hjälpare hand – samtidigt som man anar att det rör sig om en demonstrativ uppvisning i den linneanska metodens nyttighet, på bekostnad av de kvarlevande forskningsidealen från Rudbeckarna och stormaktstiden. Av uttalandet han gjorde vid kollegiet framgår att han ansåg att realfilologernas arbeten resulterade i kammarlärdom och skrivbordsprodukter utan tillräcklig kontakt med den fysiska verkligheten. De gjorde lärda utläggningar om de växter och djur som omnämns i bibeln utifrån vad kolleger skrivit och utifrån en egen kännedom om hembygdens flora och fauna, men trots att otaliga pilgrimer besökt det Heliga Landet ägde de inte en enda tillförlitlig inventering utförd på ort och ställe. – Det är givetvis i förlängningen av detta som det linneanska reseprogrammet kommer in. En resande naturalhistoriker som förtecknar och beskriver alla landets arter skulle kunna lösa många lärda bryderier. Resan i sig skulle visa att man med empirisk naturforskning kan avgöra filologiska tvistefrågor. På köpet skulle ännu en del av världens livsformer inordnas i det linneanska systemet, vilket var långt ifrån oväsentligt.